KIRIM HANSARAY'DA SERGİLENEN EL DOKUMASI HALI ve KİLİMLER

Ahmet AYTAÇ*
M. Ali EROĞLU**

ÖZET

Milletlerin kültürel değerlerini en iyi gösteren öğeler el sanatlarıdır. Orta Asya'dan Anadolu'ya süre gelen Türk dokuma sanatında, Türkler tarih boyunca kültürel anlamda da dünya medeniyetine pek çok eser kazandırmışlardır. M. Ö. 5–3 yüzyıla tarihlendirilen Pazırık halısından bu yana Orta Asya kökenli Türk dokuma kültürü, sürekli Türklerle birlikte farklı coğrafyalarda var olmuştur.

Kırım topraklarına dört bir yandan gelerek yerleşen halkların beraberinde getirdikleri kültürlerde, Türk geleneksel yapısına uyarlanmıştır. Kırım Tatar dokumacılığının temelinde, Türk halklarının dokumacılık gelenekleri ile karşılaşılır.

Bildiride Kırım el dokumacılığına ve Kırım Han Sarayı'nda sergilenen bazı halı ve kilimlere değinilecektir.

Anahtar Kelimeler: El Dokuması, Türk Sanatı, Kilim

* Uzm., Selçuk Üniversitesi, Selçuklu Araştırmaları Merkezi, aaytac@selcuk.edu.tr
**Öğr. Gör., Akdeniz Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Geleneksel Türk El Sanatları Bölümü. E-mail: m-ali-eroglu@hotmail.com

GİRİŞ

Türkler tarih boyunca dünya medeniyetine pek çok eser kazandırmışlardır. Türklerin sanatsal üretimlerinden halı ve kilimlerde estetiğin, duygunun olağan üstü ifadelerinin saklı olduğu ve yüz yıllardır dünya medeniyetinin beğeni noktalarının üst sıralarında olduğu bilinmektedir.

Milletlerin kültürel değerlerini en iyi gösteren öğeler el sanatlarıdır. Yüzyıllarca toplumların sanat anlayışlarını ve hayat biçimlerini yansıtmada önemli rol oynamıştır. Özellikle el dokumaları Türk insanının hayatında vazgeçilmezlerden olmuş hatta son yolculuğuna bile bu dokumalara sarılarak çıkmıştır (Aytaç.2007,1).

Orta Asya'dan Anadolu'ya süre gelen Türk dokuma sanatında, Türkler tarih boyunca kültürel anlamda da dünya medeniyetine pek çok eser kazandırmışlardır. Türklerin sanat anlayışında estetiğin, duygunun olağan üstü ifadelerinin saklı olduğu halıların, kilimlerin ve kumaşların yüz yıllardır dünya medeniyetinin beğeni noktalarının üst sıralarında olduğu bilinmektedir.

Bir milletin kültürel değerlerini en iyi gösteren öğeler el sanatlarıdır. Yüzyıllarca toplumların sanat anlayışlarını ve hayat biçimlerini yansıtmada önemli rol oynamıştır. Özellikle el dokumaları Türk insanının hayatında vazgeçilmezlerden olmuş hatta son yolculuğuna bile bu dokumalara sarılarak çıkmıştır (Aytaç.2007,1).

Orta Asya'dan Anadolu'ya süre gelen Türk dokuma sanatında, yaylak kışlak hayat düzeninden, farklı coğrafyalara, değişik kültürlere rağmen geleneksel çizginin fazlaca değişmediği görülür. Farklı coğrafyalara, değişen dini inanca, sürekli yenilenen kültürel-sanatsal-bilimsel gelişmelere rağmen, değişimi geleneksel Türk sanat anlayışına uyarlamayı çok mükemmel biçimde başaran Türk dokuyucusu yüzyıllar boyu bu sanata öncülük etmeyi başarmıştır (Aytaç.2007,8). Dolayısıyla Türk dünyasına ait el dokumalarında var olan inanç ve milli kültür aynılığından kaynaklanan benzerlikler de doğaldır.

M. Ö. 5–3 yüzyıla tarihlendirilen Pazırık halısından bu yana Orta Asya kökenli Türk dokuma kültürü, sürekli Türklerle birlikte farklı coğrafyalarda var olmuştur. Türk Milleti gittiği her yere, geleneklerinde var olan kültürel değerlerini de götürmüştür. Karşılaşılan farklı kültürleri de ret etmeyip, kendi birikimleri ile harmanlamışlardır. Orta Asya'yı takiple Büyük Selçuklu Devleti İran'da hala ayakta durmaya devam eden eserler bırakmıştır. Anadolu Selçukluları ile birlikte fetih edilen her yerde ananevi kültürün özünü bozmadan yeni eserler üretmişlerdir. Makedonya, Kosova, Kırım vd. lerini içine alan bölgelerde, günümüzde hala ayakta kalan pek çok mimari eserle beraber çok çeşitli sanatı ürünleri ortaya koymuşlardır.

Bu eserlere örnek olarak, 1455 yılında Osmanlı topraklarına katılan Prizren'de kaynaklara göre günümüzde 20 kadarı ayakta olan, 42 adet Osmanlı camisinin olduğunu belirtmek yeterlidir (Recepoğlu.2001,212-213). 1521 de Osmanlı topraklarına katılan Belgrad'da ise kaynaklara göre geçmişte 123 adet cami olduğu bilinmektedir (Recepoğlu.2004,71). Bu mimari eserler ise doğal olarak el dokuması halı ve kilimlerle donatılmıştı.

1.KIRIM DOKUMA KÜLTÜRÜ

Kırımda ortaya konan ürünlerden bazıları ise kilim, halı, kumaş gibi el dokumaları ve keçedir. Anadolu'da üretilip, talep, ordu ihtiyacı, ihracat gibi çeşitli sebeplerle gönderilen ya da göç politikasına uygun olarak buralara yerleşen ailelerin beraberinde getirdikleri dokumaların dışında, buralara yerleşen Türk ahalinin, Orta Asya kökenli olarak kültürlerinde var olan dokumacılık geleneğini, sürdürmeye devam etmeleri ile bu sanat bölgede yaygınlaşmıştır.

Kırım topraklarına dört bir yandan gelerek yerleşen halkların beraberinde getirdikleri kültürlerde, Türk geleneksel yapısına uyarlanmıştır. Kırım Tatar dokumacılığının temelinde, bir kaç bin yıllık tarihe sahip olan ve gelişmiş üretim tekniklerini toplumların çağdaş hayatları içinde de muhafaza edebilen Türk halklarının dokumacılık gelenekleri ile karşılaşılır.

Erken döneme ait Han yarlıklarında ve kadı asker defterlerinde muhtelif zanaatlarla meşgul olan esnaftan söz edilmektedir. *Mutaf* yani torba imal edenlerin ve *bezazların* yani dokumacıların teşkilatları

da buna dâhildir. O devirde "*mutaf esnafi*" ve "*bezazi esnafı*" adıyla anılan bu loncalar da diğerleri gibi düzenli teşkilata sahip olup, kaidelerini gösteren "*selefnâme*"leri vardı. Bu nevi şahsına münhasır kuralların tatbiki üretim teşkilatının yani loncanın seçilmiş idarecilerine aitti ki, bu idareciler üç kişiden oluşurdu: "*ustabaşı*", yardımcısı olan "*yiğitbaşı*" ve muhtelif teknik görevleri yerine getiren "*çavuş*". Bütün loncaların birliğinin başında ise "*esnaf başı*" bulunurdu. Bahçesaray'daki Hansaray Müzesi'nde bulunan elyazması bir listeye göre 50 kadar muhtelif zanaatla uğraşan esnaf vardı. Her loncanın kendisine ait "*pir*"i yani o zanaatın kurucusu ve ilk başkanı olarak kabul edilen ustası vardı (Çurlu. http://www.euronet.nl/users/sota/kilim.htm).

2.KIRIM TATAR DOKUMALARININ TEKNİK ve DESEN ÖZELLİKLERİ

Kırım Tatar kilimlerinde tüm malzeme yündür. Yıkama ve boyama esasında gösterilen hassasiyetten dolayı oldukça yumuşak ve ince malzeme halindedir. Halılar ise özellikle 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyıl itibariyle çözgüler pamuk, ilme iplikleri ise yündür.

Bahçesaray'daki Hansaray Müzesi'nde muhafaza edilen kilim örneklerini üç tipe ayırmak mümkündür: Birinci tip, "*orta*"dır. Büyük ve küçük bordürlerle çevreli olup desenlidir. "*Orta*" kilimler evlerin veya camilerin merkezindeki alanda, ahşap, oymalı veya resimli tavanın orta kısmının altına tesadüf eden yerleri örtmekte kullanılırdı. İkinci tip "*köbekli orta (göbekli orta)*" olarak adlandırılır. Kilimlerin kenarlarında üç adet bordür vardır. Ortası yani "*köbek*", merkezleri ortak beş sıra eşkenar dörtgenden müteşekkildir. Üçüncü tip kilimlerin ise, ortalarındaki alan bitki ve hayvan desenli olup, sıra sıra süslü dikdörtgenlerle çerçevelenmiştir. Bitki ve hayvan süslemeleri ise stilize yanışlardan oluşur. Yörsel adlarla, "*yarım gül*", eşkenar dörtgen seklinde "*bota köz (Deve gözü)*", "*qaz ayaq*", "*üç yaprak*", "*çeçekli çerep*", "*ögüz siydik*" gibi yanışlar vardır.

Türk boy ve soyları Orta Asya kökenli olarak bayrak, flama, yapı, mezar taşı ve balballarında kullandıkları motifleri dokumalarında da kullanmışlardır (Selçuk.2007,189). Kırım dokumalarında da genellikle bitkisel ve hayvansal desenler kullanılmakla beraber damgalarda önemli yer tutar. Damgaların çoğu, pek basit çizgilerden ibarettir. İptidai devirlerde bu çizgilerin bir mana ifade edip etmediği bilinmemektedir. Ancak, Kırım'ın kuzey yarısındaki Tatar köylerin her birinde, mezarlıklarda bu damgaları görmek mümkündür.

Şekil No:1, Kırım Türklerinin Milli Damgası "*üç dişli tarak*" motifi

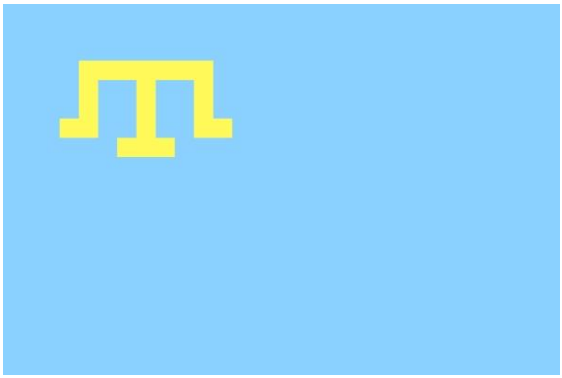

Fotoğraf No:1, Kırım Tatar Bayrağı

Kırım Tatarları, el sanatlarında var olan *damgalarını* milli bayraklarına taşıyacak kadar dokuma kültürünü özümsemiş bir Türk boyu olarak kültürel anlamda önem arz etmektedirler (Şekil No:1-Fotoğraf No:1). Osmanlı Arşiv belgelerinde de Kırım Hanı'nın da zikredildiği ve Kırım'a özgü *Kırım keçesi*, *Kırım kesesi* gibi kayıtlar vardır.

Türk dokumalarında doğadan elde edilen boyarmaddelerle yün boyamacılığı, yüzyıllar öncesine dayanan bir gelenektir (Aytaç.2006,24). Kırım'da da kilimler, ekseriyetle bitkilerden ve hayvansal kökenli boyalardan elde edilen renklerle donatılmıştır. Sarı ve tonları koyun ödünden ve sarıçalı (amberbaris) kökünden, kahverengi ile tonları ceviz kabuğundan, siyah Şark'dan getirilen özel bir boya cevizinden elde edilirdi. Koyu mavi için ise çivitten istifade edilirdi. Yünün boyanması sürecinde "*saç qibriz*" (vitriyol) mordan olarak kullanılırdı. Eski zamanlarda Tatar kadınları bitkilerden renkli boyalar üretmenin sırlarına vâkıftı. Sarı boyayı soğan kabuğundan, safran pestilinden, bilhassa yuvarlak yapraklı bir çeşit akasyanın ve sarıçalının (amberbaris) köklerinden elde ederlerdi. Bunların kaynatılmasıyla elde edilen suları sarı-turuncu rengin bütün tonlarını verirdi. Siyah renk mazıdan, nar kabuğundan ve cevizin yeşil zarından (kahverengi tonları) elde edilirdi. "*Kırmızı (sandal ağacı, kızıl kökboyası), mavi (çivit) ve gök mavisini yapmak mümkün olmadığından bunları karşı taraftan yani Anadolu'dan veya Kafkasya'dan getirirlerdi*". Boyama esnasında "*renkli şap*", "*şap*" ve "*saç qibriz*", "*qibriz (zaci) (vitriyol mavisi)*" ve "*bakır tozu*" kullanılırdı (Çurlu. http://www.euronet.nl/users/sota/kilim.htm).

3. HANSARAY'DA SERGİLENEN HALILAR

Birinci Örnek:

Fotoğraf No:2

Pamuk çözgü, yün ilme ipliğinden dokunmuş 30x36 kalitedeki bu halıda iki küçük bir adette büyük bordür vardır. Bitkisel desenlerin stilize halde kompozisyonlaştırıldığı halıda orta kompozisyon alanı beyaz renklidir. Orta merkezde bir madalyon yer alır.

İkinci Örnek:

Fotoğraf No:3

Pamuk çözgü, yün ilme ipliğinden dokunmuş 30x30 kalitedeki bu halıda iki küçük bir adette büyük bordür vardır. Bitkisel desenlerin stilize halde kompozisyonlaştırıldığı halıda orta kompozisyon alanı beyaz renklidir. Orta kompozisyon alanında yer alan madalyonun dışında kalan bölüm ise raport tekrarlıdır.

Üçüncü Örnek:

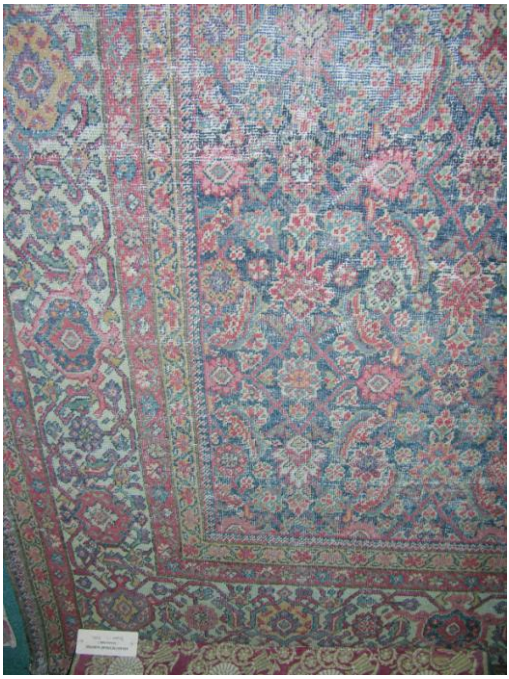

Fotoğraf No:4

Pamuk çözgü, yün ilme ipliğinden dokunmuş 30x32 kalitedeki bu halıda altı küçük bir adette büyük bordür vardır. Bitkisel desenlerin stilize halde kompozisyonlaştırıldığı halıda orta kompozisyon alanı lacivert renklidir. Orta kompozisyon alanında bitkisel desenlerin stilize edildiği oldukça iç içe geçmiş bir desen şeması vardır.

Dördüncü Örnek:

Fotoğraf No:5

Pamuk çözgü, yün ilme ipliğinden dokunmuş 26x28 kalitedeki bu halıda üç küçük bir adette büyük bordür vardır. Bitkisel desenlerin stilize halde kompozisyonlaştırıldığı halıda orta kompozisyon alanı kırmızı renklidir. Orta kompozisyon alanında lacivert renkli şemseli iri bir madalyon vardır. Köşe göbek tarzında köşelerde ve dikim kenarlarda desen devam etmektedir.

Beşinci Örnek:

Fotoğraf No:6

Pamuk çözgü, yün ilme ipliğinden dokunmuş 28x32 kalitedeki bu halıda iki küçük bir adette büyük bordür vardır. Geometrik desenlerin hâkim olduğu halıda orta kompozisyon alanı mavi renklidir. Orta kompozisyon alanında yer alan madalyonun dışında kalan bölümde göz, yıldız, akrep gibi yanışlar yer alır.

Altıncı Örnek:

Fotoğraf No:7

Yün çözgü, yün ilme ipliğinden dokunmuş 24x26 kalitedeki bu halıda iki küçük bir adette büyük bordür vardır. Geometrik yanışların hâkim olduğu halının orta kompozisyon alanı altıgenlerle sonsuzluk prensibine uygun olarak raport halde doldurulmuştur. Orta kompozisyon alanında yer alan altıgenlerin içlerinde akrep yanışları vardır.

Yedinci Örnek:

Fotoğraf No:8

Pamuk çözgü, yün ilme ipliğinden dokunmuş 29x32 kalitedeki bu halıda iki küçük bir adette büyük bordür vardır. Bitkisel desenlerin stilize halde kompozisyonlaştırıldığı halıda orta kompozisyon alanı lacivert renklidir. Orta kompozisyon alanında yer alan madalyonun dışında kalan bölüm ise stilize halde bitkisel desenlerle dolgulanmıştır. Köşe göbek tarzı desen şemasına sahiptir.

HANSARAY'DA SERGİLENEN KİLİMLER

Birinci Örnek:

Fotoğraf No:9

Tamamen yün malzemeden mamul olan ilikli kilimde geometrik desenler hâkimdir. En dışta üçgen formda çengel yanışları sıralanırken içte çengeller sıralanır. Orta kompozisyon alanı kare bölümlüdür.

İkinci Örnek:

Fotoğraf No:10

Tamamen yün malzemeden mamul olan ilikli kilimde geometrik desenler hâkimdir. Lacivert renkli göbek içerisinde üç adet baklava dilimi yer alır. İçleri bıçkırlı desen şemasına sahiptir. Baklavaların dışında kalan alanda kurtağzı yanışları ve figürlü yanışlar yer alır. Bordürde beyaz renkli kıvrık dal üzerine geometrik halde çiçek bezemesi vardır.

Üçüncü Örnek:

Fotoğraf No:11

Oldukça kaba kaliteli yün desen ipliği ve pamuk çözgülü kilimde yıldız yanışları oldukça iri halde alt alta sıralanır. Aralarında yatım halde yan yana nazarlık yanışları vardır.

Dördüncü Örnek:

Fotoğraf No:12

Anadolu'da çaput kilim olarak da bilinen teknik ve artık malzeme ile bezayağı tekniği ile dokunmuş olan kilimler dikilerek torba haline getirilmiştir.

SONUÇ

Tarihi seyirde Orta Asya'dan Anadolu'ya ve Rumeli'ye süre gelen Türk dokuma sanatında, yaylak kışlak düzeninden, farklı coğrafyalara, değişik kültürlere rağmen geleneksel çizginin fazlaca değişmediği görülür.

Kırım'a özgü dokumalarda da geleneksel Orta Asya kökenli Türk dokuma kültürünün özellikleri bire bir görülmektedir. Osmanlı döneminde Kırım'da gerek dokumacılığın imal edildiğini, gerekse ordu ve diğer ihtiyaçlar için Anadolu'dan da muhtelif dokumaların getirildiği arşiv belgeleriyle de sabittir.

Hansaray'da sergilenen halı ve kilimlerin Orta Asya ve Anadolu Türk dokumalarıyla desen ve teknik olarak bire bir örtüştüğü tespit edilmiştir. Hanlık dönemine ait çok fazla sayıda dokuma bulunmamakla beraber 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl ilk ve ikinci çeyreğine ait örneklerin daha yoğun olduğu tespit edilmiştir. Hansaray'da bulunan dokumaların bir kısmının dönemlerinde o bölgede üretilmiş olduğu, bir kısmının ise Anadolu imalatı olup türlü vesilelerle nakil olduğu tahmin edilmektedir.

Sonuç itibariyle milli kültürün bir parçası olan el dokumalarının sadece Orta Asya ve Anadolu'da üretilmediği, gidilen, yerleşilen her bölgede üretimin de devam ettiği anlaşılmaktadır. Farklı coğrafyalarda, aynı ya da değişik zaman dilimlerinde yaşanmış olan Türk kültürünün devamlılığı noktasında dokumalar önemli bir konudur. Pek çoğu bir anlamda sanat eseri niteliğindeki bu ürünlerden ilham alarak, kültürel ortaklıklara da bağlı kalarak günümüz üretimlerine ışık tutacak, dünya pazarında payımızı artıracak, kaynak eser olma özelliklerini de halen sürdüren, geçmişe ait etnoğrafik ve antik değerdeki dokumalara eskisinden daha fazla sahip çıkma zorunluluğumuz vardır.

KAYNAKÇA

AYTAÇ, Ahmet, *Geleneksel Türk El Dokumacılığı Sanatı*, Konya, 2006 (3. Baskı).

_____, *Akşehir Müzeleri'nde Bulunan El Dokumaları*, Akşehir, 2007.

ÇURLU, Mamut,"Kırım Tatar Kilimleri", http://www.euronet.nl/users/sota/kilim.htm.

SELÇUK, Kezban, "Nahcıvan Devlet Halı Müzesi'nde Bulunan Halılardan Birkaç Örnek", *S. Ü. Selçuklu Arş. Mrk. I. Uluslararası Türk El Dokumacılığı Kongresi Bildirileri*, Konya, 2007, s. 189–195.

RECEPOĞLU, Suroy, Altay, *Kosova'da Türk Kültürü*, T.C.Kültür B.lığı Yayın No:2749, Ankara, 2001, s.212-213.

_____, *Belgrad Camileri*, 2004, Kosova, s.71.